

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

Ἑρμηνευτικὴ καὶ μουσικολογικὴ σπουδὴ

Ἔκδοση Ἱερᾶς Μονῆς Παρακλήτου
Διευθ.: Ὠρωπὸς Ἀττικῆς, Τ.Κ.: 19015, Ἑλλάς
Τηλ.: +30 22950 32475
Site: www.imparaklitou.gr

ISBN ἔργου: 978-960-93-9312-6

Α΄ ἔκδοση: Ὀκτώβριος 2017, 1.200 ἀντίτυπα

© Copyright ἔργου: Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος

Ἐπιμέλεια καὶ συντονισμὸς ἐκδόσεως: Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος
Διόρθωση: Βασίλειος Μαλισιόβας, Ἐμμανουὴλ Γιαννόπουλος,
Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

ἑρμηνευτικὴ
καὶ
μυσικολογικὴ
σπουδὴ

ἐπιμέλεια
κωνσταντῖνος σ. σκαρμούτσος

ἄθῆναι 2017

35. «Ρῶσιν διὰ τοῦ ῥαντίσματος», ἦχος α΄, κείμενο καὶ μέλος Δανιήλ πρωτοψάλτου.

Ἡ σύνθεση τοῦ πρωτοψάλτου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικοῦ ναοῦ Δανιήλ (†1789) *Ρῶσιν διὰ τοῦ ῥαντίσματος* κοσμεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ Μαθηματαρίου (3ος τόμος τῆς *Πανδέκτης* τοῦ ἔτους 1851, σσ. 376-388), ὡς ἓνα μέλος ποῦ προορίζεται νὰ ψάλλεται «εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς», ὅπως οἱ ἐπιγραφές τῶν χειρογράφων ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐντύπου μαρτυροῦν, ἀλλὰ καὶ «ὅταν μεταδίδονται τὰ ἅγια» (χφ. Ξηροποτάμου 330, φ. 339α [γραφέας ὁ Δημήτριος Λῶτος στὰ 1782, ζῶντος τοῦ Δανιήλ], καί, χφ. Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλάδος 3469, φ. 330α [γραφέας καὶ πάλι ὁ Λῶτος στὰ 1805]). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐκτενές μελοποίημα, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν «νέων μαθημάτων» (συνθέσεις ποῦ παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρωτοψάλτου Ἰωάννου τοῦ Τραπεζουντίου [†1770] καὶ μετὰ) ἀναπτυγμένο σὲ α΄ ἦχο, γιὰ νὰ συνταιριάζει ἔτσι ἢ εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα τῆς ἀναστάσιμης Διακαινησίμου ἑβδομάδος μὲ τὴν ἑορτὴ τῆς Θεοτόκου ὡς Ζωοδόχου Πηγῆς, τὴν Παρασκευὴ τῆς ἑβδομάδος αὐτῆς.

«Ὁ μόνος βαθὺς ἐν τῇ μουσικῇ» (χφ. Ξηροποτάμου 318, ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ.) μελοποιὸς καὶ πρωτοψάλτης Δανιήλ, ἦταν πρωτοπόρος καὶ ὁδοδείκτης πρὸς τὴν διαμόρφωση τοῦ νέου ἀργοῦ στιχηραρικοῦ γένους μελοποιίας, καὶ ταυτόχρονα ἄξιος συνεχιστὴς τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μελοποιῶν, εἰδικὰ μάλιστα στὸ ἀπαιτητικὸτατο εἶδος τοῦ Μαθηματαρίου. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, οἱ συνθέσεις του στὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶδος ἀπετέλεσαν βασικὴ ἐνότητα στὸ τέλος τῶν χειρόγραφων Ἀνθολογιῶν καὶ Παπαδικῶν, καὶ ἀντιγράφηκαν ἑκατοντάδες φορὲς ἀπὸ τοὺς φιλόκαλους γραφεῖς καὶ ἀντιγραφεῖς μουσικούς, ψάλλθηκαν, διδάχθηκαν καὶ συνέβαλαν στὴν ἐπιβίωση καὶ ἀνανέωση τῆς παλαιότατης αὐτῆς ἀσματικῆς παράδοσης στοὺς νεώτερους αἰῶνες.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ Δανιήλ στὸν συγκεκριμένο τομέα ψαλτικῆς δημιουργίας καταδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν μνημονευθεῖσα ἐντυπὴ ἔκδοση τοῦ Μαθηματαρίου περιελήφθησαν ὀκτὼ τέτοιες συνθέσεις του, ὅσες καὶ τῶν περίφημων μελοποιῶν Μανουὴλ Δούκα Λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη (μέσα 15ου αἰ.) καὶ ἱερέα καὶ Νομοφύλακα Μπαλάση (β΄ ἡμισυ τοῦ 17ου αἰ.). Μέσα ἀπὸ τὴν διαχρονικὴ ψαλμώδηση καὶ διδασκαλία τῶν πολυποίκιλων μορφῶν τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης καὶ μὲ βάση τὸ μουσικὸ του τάλαντο, ὁ Δανιήλ ἀναδείχθηκε ἐπ᾽άξιος συνεχιστὴς τῶν με-

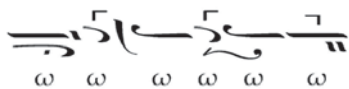

γάλων δημιουργῶν, καί, ὅπως καταδεικνύουν νεώτερες ἔρευνες, ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὸν ἐκ Πελοποννήσου λαμπαδάριο Πέτρο.

Ὁ ἔξοχος μελοποιός, ὄφφικιάλιος ψάλτης, μουσικοδιδάσκαλος καὶ κωδικογράφος Πέτρος ὁ Βυζάντιος, ὁ ὁποῖος ἔζησε ἀπὸ κοντὰ τὴν ψαλτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δανιὴλ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἐξήγησε ἀναλυτικότερα καὶ περιέλαβε σὲ χειρόγραφά του τὰ μέλη αὐτὰ τοῦ πρωτοψάλτη (ἂν καὶ μαθητῆς τοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου, καὶ γι' αὐτὸ τοποθετημένος σὲ ἄλλο ψαλτικὸ «στρατόπεδο»), καὶ μάλιστα τὸ Ῥῶσιν διὰ τοῦ ῥαντίσματος, ἤδη ὡς δομέστικος στὸν πατριαρχικὸ ναὸ στὰ 1784 (χφ. Ψάχου 73/223) καὶ ἀργότερα ὡς λαμπαδάριος στὰ 1794 (χφ. Ψάχου, φάκελος 4-τετράδιο 114) καὶ στὰ 1795 (χφ. Ψάχου 75/224).

Αὐτὸς ὁ, μετέπειτα πρωτοψάλτης, Βυζάντιος Πέτρος δίδαξε τὴν ἄσματικὴ τέχνη τῆς ψαλτικῆς σὲ πολλοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος μεταγενέστερα συνέχισε τὴν λαμπρὴ παράδοση τῶν λαμπαδαρίων καὶ πρωτοψαλτῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἦταν αὐτὴ ἡ ζῶσα ψαλτικὴ παράδοση ἐκτέλεσης τοῦ μέλους ἡ ὁποία καταγράφηκε ὀριστικὰ μὲ τὴν ἐξήγησή του στὴ Νέα Μέθοδο ἀπὸ τὸν Γρηγόριο στὰ 1817 (χφ. Ψάχου, φάκελος Ε') καὶ τὴν ἔντυπη ἔκδοσή του στὰ 1851. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Γρηγορίου βασίστηκε στὴν ἤδη ἀναλυτικὴ σημειογραφία τοῦ δασκάλου τοῦ Πέτρου Βυζαντίου (βλ. χφ. Παντελεήμονος 934, φ. 25α (ὅπου τὸ Ῥῶσιν...) καὶ φ. 136α: Τὰ ἐν τῇ βίβλῳ ταύτῃ ἅπαντα μετεφράσθησαν ἐκ τῆς ἐξηγήσεως Πέτρου τοῦ Βυζαντίου παρὰ τοῦ διδασκάλου... Γρηγορίου τοῦ λαμπαδαρίου...).

Πρέπει, ὡστόσο, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κατὰ τὴν στοιχειοθέτηση τῆς αὐτόγραφης ἐξήγησης τοῦ Γρηγορίου στὰ 1851 ἔγιναν κάποια λάθη, τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐντοπιστοῦν ἀναλυτικὰ καὶ νὰ διορθωθοῦν σὲ μιὰ ἐπανέκδοσή του, ὥστε ἡ σύνθεση νὰ ἀποκατασταθεῖ στὴν αὐτοῦσια μορφή της. Ἐπὶ παραδείγματι, στὶς δύο τελευταῖες γραμμὲς τῆς σελίδας 376 ἡ μελωδία

πρέπει νὰ γραφτεῖ

Τὸ συγκεκριμένο μέλος τοῦ ἐκ Τυρνάβου πρωτοψάλτου Δανιὴλ ἐπενδύει, τονίζει καὶ προβάλλει πανηγυρικά ἓνα ὕμνογράφημα, τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀλλοῦ, καὶ ἀσφαλῶς δὲν ἀπαντᾷ παλαιότερη μελοποίησή του (ἀπόδοσή του στὸν πρωτοψάλτη Ἰωάννη στὸν κώδικα Ἀγ. Ἀθανασίου Ἐράτουρας 4 ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβής). Τὸ κείμενο τοῦ ὕμνου ὅπως ἐμφανίζεται στὴν χειρόγραφη παράδοση εἶναι τὸ ἑξῆς:

*Ῥῶσιν διὰ τοῦ ῥαντίσματος * τῶν ζωηρόρῦτων σου ὑδάτων
θεόνυμφε * δώρησαι τῇ σῇ πηγῇ * ἐν πίστει προστρέχουσι, *
φυγαδεύουσα τούτῳ * τὰ χαλεπὰ νοσήματα, * ἔν' ὅπως τὰ
μεγαλεῖά σου κηρύττωσι.*

[Στὴν μνημονευθεῖσα ἔκδοση τοῦ 1851 ὑπάρχουν λίγα ἀλλὰ ξεκάθαρα λάθη: τὸ Ῥῶσιν ἐμφανίζεται ὡς Ῥῦσιν, ἀντὶ γιὰ τὰ χαλεπὰ γράφεται πὰ χαλεπὰ καὶ τὸ ἔν' γράφεται ἀρχικὰ ὡς ην καὶ τὸ τούτων παρουσιάζεται χωρὶς τὸ τελικὸ ν]. Ἴσως θὰ ἦταν εὐστοχώτερη ἢ παρεμβολὴ τοῦ ἄρθρου τοῖς μετὰ τὸ δώρησαι, ἢ ἡ γραφὴ τοῖς σῇ πηγῇ ὅπως στὸ μνημονευθὲν χειρόγραφο ΕΒΕ 3469 συμβαίνει· ὠστόσο, στὰ τρία μνημονευθέντα χειρόγραφα τοῦ Πέτρου τοῦ Βυζαντίου ποὺ πιθανότατα εἶχαν ὡς πηγὴ τὸν ἴδιο τὸν μελοποιὸ (ιδιαίτερα ἐκεῖνο τοῦ ἔτους 1784), τὸ κείμενο στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὅπως τελικὰ ἐκδόθηκε στὰ 1851.

Τὸ ὕμνογράφημα αὐτὸ παρουσιάζει ἀρκετὲς ἐπιρροὲς ἀπὸ ὕμνους τῆς ἀκολουθίας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἢ ὁποῖα εἶναι ποίημα τοῦ Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθοπούλου (βλ. στὸ Πεντηκοστάριο τὰ τρία στιχηρὰ ἐσπέρια, τὸ α' δοξαστικὸ ἰδιόμελο τοῦ Ἐσπερινοῦ, τὴν θ' ὠδὴ, τὸ Μεγαλυνάριο, κ.ἄ.: «...τὴν ῥῶσιν τῶν ψυχῶν...», «...τοῖς πιστῶς προστρέχουσι τῇ Πηγῇ σου πάντοτε Θεονύμφευτε...», «...οὐ μόνον γὰρ νοσήματα χαλεπὰ ἀπήλασας...», «Ἵδωρ τὸ ζωηρόρῦτον τῆς Πηγῆς...»).

Τὸ γεγονὸς ὅτι γνωρίζουμε πῶς ὁ Δανιὴλ ἔγραψε τὸ κείμενο ἐνδὸς –τουλάχιστον– ἀκόμη θεοτοκίου (*Χαῖρε κατάρας λύτρωσις...*) καὶ πιθανότατα τροποποίησε ἢ συμπλήρωσε ἄλλο ἓνα (*Μνήσθητι Δέσποινα κάμου...*), τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια μελοποίησε, μᾶς δημιουργεῖ τὴν ὑπόψια ὅτι καὶ τὸ Ῥῶσιν διὰ τοῦ ῥαντίσματος μπορεῖ νὰ προῆλθε ὅλο ἢ ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ποιητικὴ του ἱκανότητα. Πράγματι, σὲ ψαλτικὰ χειρόγραφα ὅπως τὸ μνημονευθὲν χειρόγραφο τοῦ ἔτους 1817, ὅπου ἡ αὐτόγραφη ἐξήγηση τοῦ Γρηγορίου, καὶ τὰ Ψάχου 142/281 φ. 62β, Ψάχου 154/294 φ. 129β (ἀμφότερα γραμμένα ἐπίσης στὴν Νέα Μέθοδος) σαφῶς δηλώνεται: «κείμενον καὶ μέλος Δανιὴλ πρωτοψάλτου». Γιὰ ἓνα μουσικώτατο

καὶ λόγιον πρόσωπον τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς, ποὺ πολλὰ φορὲς θὰ γεύθηκε καὶ τὴν λατρευτικὴ ἐμπειρία τῆς ψαλμώδησης στὸ ἱστορικὸ ἀγίασμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Μπαλουκλῆ (ὄπου, κατὰ τὶς διηγήσεις τοῦ Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου, καὶ διὰ τῆς πόσεως ἀκόμη, ἄφωνοι ἔβρισκαν τὴν φωνή τους), ἡ ποιητικὴ καὶ μελοποιητικὴ δημιουργία ἐνὸς τέτοιου καλλιτεχνήματος εἶναι φυσιολογικὴ ὡς ἔμπνευση καὶ ἐκτέλεση.

Μελοποιῶντας τὸ ὕμνογράφημα αὐτὸ ὁ Δανιὴλ δημιούργησε μίαν διμερῆ σύνθεση (κείμενο, κράτημα, κείμενο, κράτημα, ἐπανάληψη τῆς τελευταίας φράσης μὲ ὀλοκλήρωση τοῦ μέλους), μιμούμενος τὴν τεχνικὴ τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μελοποιῶν. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν καλοφωνικῶν συνθέσεων τοῦ Μαθηματαρίου διατηροῦνται καὶ στὴν σύνθεση αὐτή: τὸ ἀργὸ καὶ ἐπιτηδευμένο παπαδικὸ μέλος, ἡ ἐπιβολὴ κρατημάτων καὶ οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ ἐπαναλήψεις λέξεων καὶ φράσεων. Ἡ πλήρης μορφή τῆς μελοποίησης τοῦ ποιητικοῦ κειμένου μὲ τοὺς ἀναγραμματισμοὺς, τὶς ἐπαναλήψεις λέξεων καὶ φράσεων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῶν κρατημάτων, εἶναι ἡ ἑξῆς:

Ρῶ... ἰῶ... ἰῶ... χῶ... χῶ...ἰῶ... χῶ...ἰῶ... ῥῶ... ῥῶσιν ῥῶ...
 χῶ... ῥῶ... ῥῶ...ἰῶ... σιν διὰ τοῦ ἰοῦ... ῥα... τοῦ ῥαντί...
 ἰ... ἰ... χι... ἰ... τοῦ ῥαντίσμα- διὰ τοῦ ῥαντίσματος τῶ...
 ἰῶ... ὦν ζω- τῶν ζωηρό... τῶν ζωηρότων σου ὑδά...ἰά...
 ἰά... των ὑδά...ἰά... των θεό... χο... χο... ἰο... χο... θεόνυ...
 θεόνυ... θεόνυμφε, τετετε... τετετε... τεριεριε... ριερε-
 ρου..., θεόνυ... ἰυ... θεόνυμφε δώρη... δώρησαι... ἰαι... τῆ
 σῆ πηγῆ... ἰῆ... ἐν πίστει... προστρέχου... προστρέχουσι φυ-
 γαδεύου...ἰου... σα τούτω τὰ χα... τὰ χαλε... τὰ χαλεπά,
 χαλε... τὰ χαλεπὰ νοσή... νοσή... χη... χη... χη... μα- χα-
 λεπὰ νοσήματα ἴν' ὄ... ἰῶ... ὅπως τὰ μεγαλεῖά σου κηρύτ-
 τω... κηρύττωσι, τιτιρι... τεριε... ἴν' ὅπως τὰ μεγαλεῖα...
 ἰα... μεγαλεῖά σου... ἰου... κηρύττωσι... κηρύττωσι... ἰ...

Ἡ μελωδικὴ ἔκταση τοῦ μέλους ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν χαμηλὸ δι-
 ὄπου τὸ μέλος ἀναπαύεται τρεῖς φορὲς, ἀκουμπᾶ κάποιες φορὲς τὸν
 ὑψηλὸ Βου μὲ χρῆση τοῦ πενταχόρδου συστήματος, ἐνῶ στὸ β' κράτη-
 μα κορυφώνεται στὸν ὑψηλὸ Γα μὲ ἀνάβαση τριφωνίας. Ἡ μουσικοποι-
 ητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ μαθήματος καταδεικνύει σταδιακὰ ἐντονότερη προ-
 βολὴ τοῦ ὕμνου μὲ κλιμακούμενες ἐξάρσεις, καὶ μεγάλες ἔντεχνες ἀνα-
 πτύξεις στὸ β' κράτημα: ἀρχικὰ τρεισήμισι σελίδες μέλους στίς ἀρχικὲς

φράσεις τοῦ ποιήματος, μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιβάλλεται ὁ ἦχος (εἰσαγωγή μὲ τὴν γνωστὴ θέση τῆς παρακλητικῆς), ἐκτυλίσσονται βασικὲς παπαδικὲς θέσεις καὶ ὑπερτονίζεται εὐφρόσυνα ἡ λέξη Ῥῶσιν. Ἀκολουθῶς δύο σελίδες κράτημα μὲ ξεκάθαρες ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις (σύμφωνα καὶ μὲ τὸ «Δανιὴλ ...ὁ μόνος εὐδοκίμησας ἐν τοῖς συμμίκτοις μαθήμασι. Σύμμικτα νόει τὰ ἔσω μὲ τὰ ἔξω ἠνωμένα τῆς μουσικῆς», χφ. Ἐηροποτάμου 318) καὶ δύο σελίδες μὲ μικρότερη μελωδικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κύριου –καὶ μεγαλύτερου– μέρους τοῦ ὕμνογραφήματος. Στὴν συνέχεια περισσότερες ἀπὸ πέντε σελίδες ἐντεχνότατου κρατήματος (ἀρχικὰ μὲ σαφεῖς τὶς ἐπιρροὲς τοῦ Δανιὴλ ἀπὸ ἀντίστοιχες διατονικὲς μελωδίαις τοῦ ἐκ τῶν διδασκάλων του πρωτοφάλτου Ἰωάννου τοῦ Τραπεζουντίου, καὶ ἀκολουθῶς μὲ ἐπιβολὲς ἐναρμόνιων τριφωνιῶν –ὅπου ἡ κορύφωση τοῦ μέλους στὸν ἄνω Γα–, χροῶν, ἔντονων χρωματισμῶν, καὶ ἐπαναφορὰ στὰ γνωστὰ διατονικὰ μοτίβα καὶ τὴν βάση τοῦ α' ἦχου). Τέλος, σύντομη καταληκτικὴ ἐπανα-μελοποίηση τῆς τελικῆς φράσης, ὅπως συνήθως συμβαίνει σὲ παρόμοιες συνθέσεις.

Ὅλες οἱ μελοποιητικὲς τεχνικὲς τῶν κλασσικῶν μελοποιῶν, τὶς ὁποῖες ἀπαριθμεῖ ὁ ἐκ Μαδύτων Χρῦσανθος στὸ *Θεωρητικὸν Μέγα*, εἶναι εὐδιάκριτες στὴν σύνθεση τοῦ Δανιὴλ: παλιλλογία, ἐπανάληψη, ἀπόδοση στὰ τέλη τῶν ποιητικῶν ἢ μελωδικῶν φράσεων (συχνότατα μὲ τὴν παλαιὰ θέση τοῦ ἀντικενωκυλίσματος στὶς διάφορες παραλλαγές της, ἢ μὲ τὴν θέση τοῦ παρακαλέσματος στὸ ὄξυ καὶ βαρὺ πεντάχορδο στὶς λέξεις προστρέχουσι καὶ κηρύττωσι), μεταβολὲς μέσῳ τῶν φθορῶν, μίμησις πρὸς τὰ νοούμενα (ὅπως ἡ ἐπιβολὴ χρώματος στὴν φράση τὰ χαλεπὰ νοσήματα).

Ὁ μελοποιητικὸς οἶστρος τοῦ Δανιὴλ καὶ ὁ πλοῦτος τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐξωεκκλησιαστικῶν μουσικῶν γνώσεων καὶ ἐμπειριῶν του, τὸν ὀδήγησαν στὴν δημιουργία μιᾶς ἐξαιρετικῆς καὶ σύμμικτης, ἀλλὰ ἰσορροπημένης σύνθεσης πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου σύγγραμμα περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς..., Κωνσταντινούπολη 1812, σ. 68.

Θεωρητικὸν Μέγα τῆς μουσικῆς συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, Τεργέστη 1832 (καὶ ἐπανεκδόσεις).

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὅρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*. Τόμος Α', (Ἐρὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος – Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας), Ἀθήνα 1975 [γιά τὸ χφ. Ξηροποτάμου 318].

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ*, (Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας – Μελέται 1), Ἀθήνα 1977.

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Οἱ ἀναγραμματαῖμοι καὶ τὰ μαθήματα τῆς Βυζαντινῆς μελοποιίας*, (Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας – Μελέται 3), Ἀθήνα 1979 (δ' ἔκδ. Ἀθήνα 1998).

Γιαννόπουλου Ἐμμανουὴλ Στ., *Ταμεῖον χειρογράφων ψαλτικῆς τέχνης*, (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν – Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, ἀριθμὸς 20), Θεσσαλονίκη 2005 [γιά τὸ χειρόγραφο Ἐράτουρας 4].

Χαλδαιάκη Ἀχιλλέως Γ., «Δανιὴλ ὁ πρωτοψάλτης (†1789): ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», *Βυζαντινομουσικολογικά, Τόμος Β'. Ἱστορία*, Ἀθήνα 2014, σσ. 143-154.

Emmanouil Giannopoulos, "The musical work of Petros Vyzantios, protopsaltes of the Great Church of Christ". Εἰσήγησις στὸ: *International Conference on Musical Writing of the Christian World – Books, Notations, Problems of Interpretation (for the 150th anniversary of the Moscow State Conservatory)*, Μόσχα 12-17 Μαΐου 2014 [δημοσιευμένο στὸν τόμο τοῦ ἴδιου *Ἡ ψαλτικὴ τέχνη. Λόγος καὶ μέλος στὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 2016.].

Ἐμμανουὴλ Στ. Γιαννόπουλος,
Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν
Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.